

#A 1719

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. évfolyam

1996

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. ÉVFOLYAM 1996/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GEZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a *Századvég Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

CZAGÁNY ZSUZSA

Egy 13. századi graduále két töredéke

A gyulafehérvári Batthyány Könyvtár ¹ R II-73 jelzetű kódexe ² tartalmával kevésbé tűnik ki a késő középkor latin nyelvű vallásos, a liturgikus szövegek egy-egy kiemelt csoportját, műfaját ismertető-magyarázó, jobbára didaktikus irányú elmékedései közül. A 14–15. század fordulóján készült könyv a liturgikus évnék megfelelő elosztású sermókat, majd Petrus Cantor evangélium-magyarázatának ³ és a strassburgi Hugo Ripelin kompendiumának ⁴ korabeli kommentárral ellátott részleteit tartalmazza. J. Sopko szerint bár a kódex eredete bizonytalan, ⁵ valószínű, hogy nem sokkal keletkezése után már a lőcsei Szt. Jakab templom könyvtárában használták. ⁶ Számos felvidéki kódex-társával együtt innen került át a 18. század folyamán Gyulafehérvárra, ahol jelenleg is őrzik.

¹ Ezúton mondok köszönetet SZENDREI Jankának, aki rendelkezésemre bocsátotta az OSzK E 76-os jelzetű töredékének fotóját, és számos tanáccsal segítette munkámat. Hálas vagyok Július SOPKÓNAK, amiért átadta nekem a gyulafehérvári töredék xeroxmásolatát, s ezáltal lehetővé tette számomra e tanulmány megírását.

² A kódexről lásd: CSERESNYÉS, A.: *Conscriptio Bibliothecae Musei Batthyanyani facta annis 1824–1826*. H 5 III 13.; BEKE, A.: *Index manuscritorum Bibliothecae Batthyanyanae*. Károlyfehérvár, 1871. Nr. 127.; VARJÚ E.: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*. Bp. 1899–1901. Nr. 123.; SZENTIVÁNYI, R.: *Catalogus concinnus librorum manuscritorum Bibliothecae Batthyanyanae*. Szeged, 1958. Nr. 233.; J. SOPKO: *Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Madarsku a v Rumunsku*. Matica Slovenská 1982. Nr. 377.

³ PETRUS CANTOR († 1197) *Concordantiae evangeliorum*.

⁴ Hugo RIPELIN ARGENTINENSIS OP (s. XIII.), *Compendium theologiae veritatis*.

⁵ SOPKO a kódex egyik lejegyzőjének nevéből (f. 192v: per manus Alberti Iohannis de Brzeg) sziléziai–lengyel eredetre gondol. E bejegyzés azonban véleményünk szerint csupán a szkriptor származását jelzi, s merészség lenne pusztán ebből a teljes, több fázisban, több kéz által íródott kézirat provenienciájára következtetni. Egy 15. századi bejegyzés alapján a kódexet később egy Pál nevű személy vásárolta meg (f. 1r: Emptus per me Paulum...), a század 2. felében tulajdonosa Johannes de Welfram (f.229v: Liber Iohannis de Welfram).

⁶ Állítását, miszerint a kódex valóban a lőcsei könyvtár tulajdonában volt, Sopko egy jellegzetes lőcsei katalóguscédulával igazolja, amelyet a 18. században ragasztottak a kézirat hátsó borítójára. SOPKO: *i. m.* 229.

A főszöveggel ellentétben annál nagyobb érdeklődésre tarthat igényt az a betű- és kottairással sűrűn teleírt pergamenlap, amellyel — jól bevált késő középkori szokás szerint — a kódex kötéstábláját erősítette a korabeli könyvkötő. E lapra Sopko katalógusa is figyelmeztet, 13. századi antifonále-töredéknek nevezve azt.⁷ A töredéket nem ragasztották a borító belső oldalához:⁸ mindkét oldala olvasható, így a kutatás számára az eredeti kódex két teljes (recto-verso) fóliója válik hozzáférhetővé.⁹ A mai állapotában némileg megcsontított, kissé szabálytalan körvonalú bifólió legteljesebb mérete 19 x 28,5 cm, egy fólió eredetileg kb. 24 x 15 cm lehetett. A lapok egyenként 11, szöveggel ellátott négyvonalas kottasort tartalmaztak, amelyből a beragasztás folytán az első kottasor, ill. annak felső sorai lemaradtak. Kivételt csupán Av képez; ezen a legfelső kottaszisztéma is épen maradt, ugyanakkor a fennmaradt néhány fólió közül ez az egyetlen, amely csupán 10 sort foglal magába. A lapok szélén és alján valamivel későbbi (14. századi?) írást találunk: Av-Br alján összefüggő, eddig nem azonosított szöveg olvasható (az írás folyamatosan, megszakítás nélkül halad át a gerincen, bizonyos tehát, hogy abból a korból származik, amelyben a töredék már az új kódex kötését erősítette), B verso — A rectón pedig lapszéli jegyzetekre bukkanunk, amelyek feltehetőleg a lapon szereplő liturgikus énektételek mellett mondandó szöveges részekre utalnak.

A gyulafehérvári kéziratban lappangó pergamenlap azonban meglepő módon nem az egyetlen fennmaradt töredéke a hajdani kódexnek. Az összehasonlító vizsgálat kimutatta, hogy töredékünk rendkívül hasonlít a budapesti Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának E 76 jelzet alatt őrzött — ugyancsak egy dupla fóliót felölelő — töredékére.¹⁰ A két fragmentum azonos betű- és kottairása, méreteik és belső elrendezésük egyezése arra utal, hogy jelenlegi őrzési helyük különbözősége ellenére valaha egyazon kódex fólióit alkották. Miképpen lehetséges hát, hogy napjainkra ilyen messzire kerültek egymástól? Az OSzK töredékének eredetéről sajnos nem sokat tudunk. 1899-ben már lefejtett állapotban, további 113 töredékkel együtt Varjú Elemér ajándékként került a budapesti könyvtárba, s az átvételkor nem jegyezték be származási helyét.¹¹ Csupán feltételezhetjük, hogy — miután Varjú Elemér abban az időben a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár anyagának felméréseivel és katalogizálá-

⁷ SOPKO: *i. m.* 229.

⁸ A töredék mai állapotában nincs a kötéstáblához ragasztva; minthogy azonban a kódexet nem állt módunkban eredeti őrzési helyén, a gyulafehérvári Batthyány Könyvtárban megtekinteni, adataink a későbbiek folyamán kiegészítésre szorulnak.

⁹ Minthogy a fóliók az eredeti kódexben nem követték egymást folyamatosan, az egyes oldalakra nem f. 1r-v, 2r-v, hanem Ar-v, Br-v, ill. Cr-v, Dr-v megjelöléssel utalunk.

¹⁰ A forrás leírása: SZENDREI J.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Bp. 1981. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez. 1), F 197, 19. facsimile; UŐ: *A magyar notáció története*, in: *Középkori hangjegyírások Magyarországon* (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez. 4), 47. 6. facsimile.

¹¹ OSzK Kézirattára, Növedéknapló: 1899/12. sz.

sával foglalkozott — az E 76-os jelzet alatt helyet kapó pergamenlapra is valamelyik gyulafehérvári könyv kötéstáblájában bukkant rá. Hogy vajon e könyv a Batthyány Ignác által felhalmozott hatalmas gyűjtemény melyik részéből származott — a Felvidékről hozta magával a neves püspök, vagy erdélyi könyveszerző útjain tett szert rá — , valószínűleg sosem fogjuk biztosan tudni.¹² Amennyiben elfogadjuk az R II 73-as töredék anyakódexének Sopko által sugallt felvidéki — lőcsei — származását, egyúttal feltételezhetjük, hogy mindkét töredék anyakódexét egy helyen, valamelyik felvidéki műhelyben kötötték, s így a kötéshez felhasznált kódex eredetét is itt kell keresnünk.

A tartalmi elemzés során világossá vált, hogy a két töredék — Sopko feltételezésével ellentétben — nem a zsolozsma, hanem a miseliturgia énekel tételeit tartalmazza; így egyértelmű, hogy a vizsgált fóliók egy hajdani *graduále* kivágatát alkotják. A gyulafehérvári töredék két fóliója az eredeti graduále két, egymáshoz közel álló, ám mégsem teljesen összefüggő szakaszát foglalja magába: a nagybőjti időszak második hetének szerdai és csütörtöki miserendjét (Ar-v), valamint az ugyanezen időszak harmadik hetében csütörtökön, pénteken és szombaton énekelendő tételeket (Br-v). Az általunk első (A) és második (B) fóliónak nevezett lapok között tehát a néhai kódexben még kb. egyheti miseanyag kapott helyet. Töredékünk OSzK-beli párja ugyancsak nagybőjti anyagot tartalmaz: a negyedik hét csütörtök – pénteki (Cr-v), ill. Szenvedés hetének hétfő – keddi (Dr-v) miséit; a két szakasz között tehát a gyulafehérvári kézírathoz hasonló terjedelmű rész hiányzik.

A két töredék részletes tartalma:¹³

I. Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár R II 73

[Ar]

[Qu H2 f4]

[Intr. Ne derelinquas me. . .] discedas a me. . .

ps. Dominus illuminacio

Gr. Salvum fac populum

V. Ad te Domine clamabo

Off. Ad te Domine levavi [incipit]

Comm. Iustus Domine

[Qu H2 f5]

Intr. Deus in adiutorium

ps. Avertantur

Gr. Propicius esto Domine

[Av]

V. Adiuva nos Deus

Off. Precatus est Moyses

***

¹² Batthyány Ignác erdélyi püspök életéről és munkásságáról lásd: VARJÚ Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*. Bp. 1899.; SZENTIVÁNYI: *Catalogus...* 9–18.

¹³ Qu = Quadragesima; H2, 3 etc. = hebdomada secunda, tertia etc.; f2, 3 etc. = feria secunda, tertia etc.; Sabb = sabbato. A tételcímeket a töredéken olvasható középkori latin ortográfia szerint közöljük.

[*Br*]
 [*Qu H3 f5*]
 [Intr. Salus populi ego sum. . .] tribulacione clamaverint. . .
 ps. Attendite
 Gr. Oculi omnium in te sperant
 V. Aperis tu manum tuum
 Off. Si ambulavero in medio
 Comm. Tu mandasti mandata
 [*Qu H3 f6*]
 Intr. Fac mecum Domine
 [*Bv*]
 [*az introitus folytatása:*] ut videant. . .
 ps. Inclina Domine
 Gr. In Deo speravi [!] cor meum
 V. Ad te Domine clamavi
 Off. Intende voci oracionis
 Comm. Qui biberit aquam
 [*Qu H3 Sabb*]
 Intr. Verba mea auribus percipe . . . clamorem meum [. . .]

II. Budapest OSzK, E 76

[*Cr*]
 [*Qu H4 f5*]
 Intr. Letetur cor querencium
 ps. Confitemini
 Grad. Respice Domine
 V. Exurge Domine et iudica
 Off. Domine ad adiuvandum me festina
 Comm. Domine memorabor iusticie
 [*Cv*]
 [*Qu H4 f6*]
 [*a communio folytatása:*] a iuventute mea. . .
 Intr. Meditacio cordis
 ps. Celi enarrant
 Grad. Bonum est confidere
 V. Bonum est sperare
 Off. Populum humilem salvum

***

[*Dr*]
 [*Qu H5 f2*]
 [Intr. Miserere mihi Domine]
 [ps. Con-]culcaverunt me
 Grad. Deus exaudi oracionem meam
 V. Deus in nomine tuo
 Off. Domine convertere et eripe
 V. Domine ne in ira
 Comm. Dominus virtutum ipse
 [*Qu H5 f3*]
 Intr. Expecta Dominum viriliter
 [*Dv*]
 [*az introitus folytatása:*] tuum et sustine. . .
 ps. Dominus illuminacio
 Grad. Discerne causam meam

V. Emitte lucem tuam
 Off. Sperent in te omnes
 Comm. Redime nos Deus. . . angustis [nostris]

Vajon hol és mikor készült az a graduále, amelynek csupán e parányi töredékét birtokoljuk? Segítségül hívhatjuk-e az anyakódex származási, ill. használati helyéről szerzett információinkat? Magyarországi, vagy külföldi scriptoriumban, hazai vagy idegen megrendelésre készült az eredeti misekönyv? Korban hogy viszonylik egymáshoz a töredék és az anyakódex? E kérdések megválaszolását a két töredék anyagának zenei és paleográfiai elemzése segítségével kísérelhetjük meg.

Mindkét töredéken négyvonalas kottaszisztémát látunk *custos* nélkül, c-, f- és g-kulccsal, kiegészítve az egyes neumacsoportok előtt föltűnő b rotundummal (*Tu mandasti, In Deo speravi, Salvum fac* verzusa etc.) és b quadratummal (*Deus in adiutorium*). A halványbarna kottasorokhoz színben és elhelyezkedésben idomulnak a szövegvonalak, így a négyvonalas rendszer esetenként látszólag ötvonalassá bővül.¹⁴ A notáció szillabikus alapegységét a *tractulus* alkotja, mely többféle árnyalatban fordul elő: hajszálvékony befutóvonallal ellátott, enyhén lefelé forduló aprócska téglalapként és a hagyományos metzi *tractulus*-formát idéző két, egymással hegyesszöget bezáró vékonyabb ill. vastagabb vonal együtteseként. A *pes* alapformája kétféle: szabályos, a szár mindkét végén lekerekített, s-alakú *pes rotundus*, ill. az alsó hangot íves, homorú vonallal ábrázoló „sarkantyús” változat. A *clivis* apróbb árnyalati variánsoktól eltekintve egységes: a derékszögű szerkezetet követi. A *scandicus* kizárólag kötött formában fordul elő; mind szekundlépésnél, mind nagyobb hangköznel ezt az alakot mutatja. A *climacus* háromféle változatban jelenik meg: leggyakoribb a kettős punctummal indított függőleges pontsor; valamivel ritkább (inkább összetételekben föltűnő) a *sima* indítású *climacus*, amelynek kezdőhangja olykor vékony befutóvonalat kap, valamint a nagyobb hangközlépéseket jelző, két derékszögű *clivist* egymásba illesztő kötött változat. A *kiegészítő* és *liquescens* neumák közül szórványosan megjelenik az arab kilences formájú *cephalicus*, a *clivis liquescens*, a *bi-* és *tristropa*.

A neumák és neumacsoportok tüzetes vizsgálata alapján összegezhető jellegzetességek — egyes feltűnő, az európai notációfajtáktól elütő sajátos hangjegyformák (kettős indítású *climacus*, kötött *scandicus*, jellemző összetételek), az emelkedő dallamrészeknél jobbra hajló, az ereszkedő meneteknél azonban erőteljes függőleges írásirány, az elegáns, enyhén francia-metziés színezetű, levegős, finoman árnyalt kottakép — egyértelműen bizonyítják, hogy töredék-

¹⁴ Valószínűleg ez indította Sopkót arra, hogy a töredéken ötvonalas kottaszisztémát véljen fölfedezni: SOPKO: *i. m.* 229.

künk a magyar (esztergomi) hangjegyrítés igen becses, korai dokumentuma.¹⁵ Keletkezésének ideje a 13. század első éveire tehető, s notációs szempontból a Pray-kódex második, a 13. század húszas éveinél nem későbbi, erős metzi hatást mutató rétegével rokonítható.¹⁶ A Pray-kódex bejegyzéseinek kifinomult stilizált kottaképétől töredékünk a notáció kurzív jellegével, a metzi „szálkás” jelek közt minduntalan kiütközö, a kiforrott magyar hangjegyrítésre jellemző kerek formák erőteljesebb hangsúlyozásával válik el. A 13. század szegényes liturgikus forrásállományából még egy, betű- és kottairásában töredékünkkel rokonítható fragmentumról tudunk: egy antifonále-töredékről, amely az eperjesi jezsuiták egy 15. századi könyvének kötésében maradt fenn.¹⁷

Két töredékünk tehát azon csekély számú magyar notációs források számát gyarapítja, amelyek a 13. század első feléből, a tatárjárást megelőző korszakból maradtak ránk.¹⁸ Az első pillantásra egységesnek mutatkozó kottakép egy-egy pontján azonban vizsgálatunk során különös, a főírástól elütő neumaformákra bukkantunk, amelyek mintegy második réteggként rakódtak rá az eredeti notációs rendre. Ez a felfedezés azért is figyelemre méltó, mert e második írásréteg azonosításával egyúttal némi fény derülhet a töredék, ill. az eredeti graduále keletkezéstörténetére s kalandos középkori vándorútjának egyes állomásaira. Az *Oculi omnium graduale* és az *In Deo speravi graduale Ad te Domine* verzusának első 2 sorában, valamint a *Verba mea* introitus 2. sorának végén a gördülékeny, egyetlen tollvonással kivitelezett gömbölyded formákat hirtelen szikárabb, gótikus vonalú, nyilvánvalóan későbbi korból származó, elemekre széttöredező hangjegyek váltják fel. A pes rotundus helyén a „sarkantyús” pes németes, punctumból és virgából összeálló változatát találjuk: a „sallangos” virgaszár és az elébiggyesztett punctum világosan két mozdulatra bomlik. A dupla indítású climacus helyét többnyire egyszerű függőleges, enyhén jobbra dőlő pontsor foglalja el; a kötött scandicus három jól megkülönböztethető elemre tagoldódik (2 punctum, virga). A tanulságokat összegezve elmondhatjuk, hogy

¹⁵ A magyar (esztergomi) notáció összefoglalását lásd: SZENDREI J.: *A magyar notáció...*; Uő.: *Magyarország zenetörténete I. Középkor*. Bp. 1988. V. fejezet: *Hangjegyrítés*. 165–215.; Uő.: *Die Geschichte der Graner Choralnotation*. in: *Studia Musicologica*. Bp. 1988. 5–234.

¹⁶ A Pray-kódex vonalrendszeres hangjegyrítésének két rétegéről lásd: SZENDREI J.: *A Pray kódex vonalrendszeres kottái*. in: *Zenatudományi Dolgozatok*. Bp. 1980. 183–213. Uő.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. C19, 9–14. facsimilék; Uő.: *A magyar notáció...* 4a–5c. facsimilék.

¹⁷ Budapest Egyetemi Könyvtár, Fr. l. m. 214. A töredék leírását lásd: MEZEY, L.: *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis I/1*. Bp. 1983. 184. XXXVIII. facsimile. Az egy csonka fólió a Szt. István rimes officium egyes tételeit tartalmazza. A töredék ismertetését SZENDREI Jankának köszönöm.

¹⁸ A 13. század a magyar középkor liturgikus hangjegyes forrásokban legszegényebb korszaka: az egyetlen teljes kottás misekódex a Zágrábi Missale Notatum (jelenlegi őrzési helye Güssing, Bibliothek des Franziskanerklosters Ms. I/43), ezenkívül csak töredékekre, ill. nem zenei könyvekben fellelhető utólagos kottás bejegyzésekre támaszkodhatunk. Részletesen lásd: SZENDREI J.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*.

a töredék eredeti, kora 13. századi magyar notációval készült főszövegének egyes — feltehetőleg az évek során kifakult — hangjait a kódex egy későbbi használója „retusálta” az általa ismert notációs modorban. E notációs modor a Magyarország peremvidékeinek scriptoriumaiban a 14. századtól művelt ún. *metzigót* hangjegyírásra jellemző.¹⁹ Az eredeti graduále tehát feltehetőleg egy magyar notációt művelő kora 13. századi műhelyben készült — ebben az időszakban ez az ország központi vagy peremterületeinek bármelyikén elképzelhető —, a későbbi évtizedek során azonban feltehetőleg egy peremvidéki — nagy valószínűséggel felvidéki — templomba került, ahol tovább használták és elhalványult részeit újráfírták. A használatban elkopott kódex lapjait itt használhatták fel az újdonsült prédikációgyűjtemény kötéstáblájának megszilárdítására a 14–15. század fordulóján. Töredékünk notációs jelrendszerének két rétegét a következő ábra szemlélteti:

	Szillabikus alapegység	Pes	Clivis	Torculus	Porrectus
I. réteg					
II. réteg					

	Climacus	Scandicus	Liquescens jelek	Jellemző összetételek
I. réteg				
II. réteg				

Következő lépésként vegyük szemügyre a töredék dallamanyagát, s nézzük, vajon kínál-e további támpontokat a graduále provenienciájának meghatározásához? Mint említettük, a kétszer két fólió nagybőjt 2., 3., 4. és 5. hetének misetételeiből ad válogatást. Liturgikus szempontból e tételek az Európa-szerte ismert általános miserepertoárba illeszkednek; sem tételválasztásban, sem a tételek elrendezésében nem találunk regionális — helyi jellegzetességekre utaló megoldásokat. A dallamok összehasonlító vizsgálatához, az egyes tételek kimerítő, széles körű elemzéséhez sajnos roppant kevés forrás áll rendelkezésünkre, s megállapításaink ennek megfelelően csupán részleges érvénnyel bírnak. Minthogy az egyetlen, hozzávetőlegesen azonos korból (a 13. sz. első feléből)

¹⁹ A metzigót notációról lásd: SZENDREI J.: *A magyar notáció...*; Uő.: *Magyarország zenei története I. Középkor...*

származó teljes kottás misekönyvünk a Zágrábi *Missale Notatum*,²⁰ kutatásunkban kénytelenek voltunk későbbi, 14–15. századi forrásokra támaszkodni.²¹

Forrásjegyzék²²

I. Magyarországi források

Bakócz-graduále I–II. 15–16. sz. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. I. 1. és 3b.²³ C 15.

Futaki Ferenc graduáléja. 1463. Istanbul, Topkap Seray Nr. 2429. C 45.

Erdélyi graduále. 1534. Budapest, OSzK Fol. Lat. 3815. C 37.

Kassai graduále I–II. 16. sz. eleje. Budapest OSzK Clmae 172/a–b. C 25–26.

Brassói graduále. 16. sz. eleje. Nagyszében, Brukenthal Múzeum, jelzet nélkül. C 38.

Kolozsvári graduále. 16. sz. eleje. Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár Mss. I. 1. C 51.

Felvidéki graduále. 14. sz. Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár R I 96. C 49.²⁴

Szepesi graduále. 1426. Szepes, Káptalani Könyvtár Ms. Mus. 1. C 84.²⁵

Ágostonos remeték graduáléja. 14. sz. 1. fele. Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 35. C 70.

Ferences graduále. 14. sz. 1. fele. Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 123. C 68.

II. Külföldi források

Prágai („Arnestus”) graduále. 1364. Praha, Knihovna Metropolitní kapituly P 7.

²⁰ E forrásról lásd: SZENDREI J.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai.* C 47.; DOBSZAY L.: *Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája.* in: Zenetudományi Dolgozatok. Bp. 1984. 7–12.

²¹ Az 1324–1341 között, a pozsonyi Szt. Márton társaskáptalan számára íródott Esztergomi Missale Notatumból sajnos csaknem a teljes nagybőjti anyag hiányzik, így töredékünk dallamainak összehasonlító vizsgálatához e fontos forrást nem hívhattuk segítségül.

²² A magyarországi forrásadatok végén SZENDREI J. katalógusának szígláit közöljük (*A magyar középkor...*)

²³ Kiadva: SZENDREI J.: *Graduale Strigoniense s. XV/XVI.* in: Musicalia Danubiana 12/1–2. Bp. 1990. 1993.

²⁴ Sajnos a töredékünk proveniencia-meghatározásának szempontjából oly fontos *Felvidéki graduále* hiányos: a Fac mecum Domine introitustól megszakad.

²⁵ A *Szepesi graduále* idevágó része ugyancsak hiányos: Nagybőjt negyedik hetének pénteki introitusával (*Meditatio cordis*) indul, a gyulafehérvári töredék anyaga tehát nem szerepel benne, s hiányzik a negyedik bőjti hét teljes hétfői miséje is.

Wislicai graduále. 1300 körül. Kielce, Biblioteka Seminarium Duchownego, jelzet nélkül.

Wroclawi graduále. 14. sz. Wroclaw, Biblioteka Uniwersytecka I F 386.

Wroclawi graduále. 1416. Wroclaw, Biblioteka Uniwersytecka Ms. 7566.

Lipcsei (St. Thomas) graduále. 13–14. sz. Leipzig, Universitätsbibliothek, St. Thomas 391.²⁶

Graduale Pataviense. Wien 1511. Kiadva: Das Erbe Deutscher Musik Bd. 87. (Ed. Väterlein, Chr.) Kassel, etc. 1982.

A *Deus in adiutorium* introitus első sorát valamennyi magyarországi forrás 7. G-tónusúként értelmezi, szemben a német egyházmegyes kódexekkel, amelyek quarttal feljebb transzponálják a tétel kezdősorát. Töredékünk változata egyik megoldáshoz sem ragaszkodik szigorúan: első szakaszában látszólag a későbbi, magyar variánshoz idomul, a tétel középrészében (*Domine ad adjuvandum*-tól) azonban eltér attól: míg a magyar források a tónus törvényeinek megfelelően *d*-n recitálnak, majd *c*-n és *A*-n képeznek zárlatot, töredékünk dallama a *B* (*c*)-*G* (*ad adjuvandum*), ill. — némileg a Brassói graduále változatát idézve — *E*-*G* (*confundantur et revereantur*) sáv köré szerveződik és *G*-n zár. A tétel zárószakaszában a források ismét egyező dallamalakot öltenek (1. kottapélda²⁷).

A *Salus populi* introitus valamennyi központi esztergomi forrásban 3. tónusú, s ennek megfelelően 3. tónusú zsolttárdallamot kap. Bár töredékünkön csupán a tétel zárószakasza olvasható, mégis egyértelmű, hogy a környező cseh, lengyel, dél- és keletnémet tradícióhoz idomulva 4. tónusban értelmezi a darabot és 4. tónusú zsolttárt (*Attendite*) csatol hozzá. Látszólag ellentmond a töredék eddig tapasztalt dallami beágyazódásának a *Tu mandasti* communio: a magyar központi és periférikus források többsége itt a cseh, lengyel, német kódexekkel egybehangzóan 7. tónusban közli a tételt, míg töredékünk a *Bakócz-graduále* és egy konzervatív pálos forrás megoldását követve nagyszekunddal lejjebb, 5. tónusú transzpozícióban tünteti föl. Nem kizárt, hogy az utóbbi forráscsoport „éppen az esztergomi rítus régiesebb lejegyzésmódját őrzi”,²⁸ feltűnő azonban, hogy ugyanezt a dallamalakot adja meg a régiesebb esztergomi

²⁶ Kiadva: P. WAGNER: *Das Graduale der St. Thomaskirche zu Leipzig*. Leipzig, 1930.

²⁷ A dallamot 4 forrásból közöljük: **Fr** — gyulafehérvári töredék; **Br** — Brassói graduále; **Ba** — Bakócz graduále; **Tho** — lipcsei (St. Thomas) graduále.

²⁸ SZENDREI J.: *Graduale Strigoniense I.* 52.

rítus dokumentumai közé semmiképp sem sorolható, inkább németes beállítottságú *Kassai graduále* is²⁹ (2. kottapélda³⁰).

Érdekes, eddig másutt nem tapasztalt megoldást látunk a töredék *Intende voci orationis* offertóriumra esetében. A közép-európai források (beleértve a magyarokat is) itt egységesen 5. tónusú változatot közölnek. Töredékünk dalama azonban az azonos kezdet után a *c*-körüli sávba ugrik és *F*-en zár (*rex meus et Deus meus*), majd *F-D*-n recitál (*quoniam ad te*), s míg a zárószakaszban (*orabo Domine*) a többi forrás jellegzetes 5. tónusú *F-A-c* — mozgás után *F*-en zár, a töredék variánsa 8. tónusú zárómelizmával *G*-re érkezik (3. kottapélda³¹).

A dallamvizsgálat tapasztalatait összegezve elmondhatjuk, hogy a két töredéken olvasható dallamok a középkori tág értelemben vett esztergomi zenei dialektust képviselik — túlnyomó többségük megegyezik az esztergomi hagyományt őrző reprezentatív 15. századi kódexben, a *Bakócz-graduálé*ban olvasható dallamokkal, kiegészítve azt néhány sajátos, a központi fővonaltól elütő megoldással.³² E különös megoldások részben beleillenek a központi esztergomi tradíciótól árnyalataiban különböző, a középkori Magyarország peremvidékein a 14. századtól virágzó zenei hagyományvonalakba. A töredék provenienciájának egyértelmű meghatározása azonban a dallamanyag alapján mai ismereteink szerint nem lehetséges — a korabeli s a későbbi, 14–15. századi peremvidéki forrásállomány olyannyira szegényes, hogy a graduále eredetére vonatkozó bárminemű erőteljesebb állásfoglalást lehetetlenné tesz.

A gyulafehérvári Batthyányeum és a budapesti OSzK két töredéke tehát hajdan egy olyan graduále lapjai közt kapott helyet, amelyet nagy valószínűséggel a 13. századi Magyarország valamely peremvidéki scriptoriumában hazai megrendelésre készítettek, és — a hangjegyzírás többrétegűségének megfelelően — 100–150 évig használtak egy (a kottaírás második rétege által sugallt) felvidéki közösségben. Az egy-egy ponton föltűnő sajátos zenei megoldások helyes értékelését, pontosabb indoklását a kutatás jelen pillanatában — a szűk forrásbázis, ill. a töredékek anyagának általános jellege miatt — nem tudjuk vállalni.

²⁹ A töredék anyagának régies elemei közé tartozik a *Domine convertere* offertórium, amely a 13. század előtti gyakorlatnak megfelelően verzussal szerepel (*Domine ne in ira tua*). Óvatosan talán azt is feltételezhetjük, hogy az *Av*-n szereplő *Precatus est Moyses* offertóriumnak is volt verzusa, feltűnő ugyanis, hogy valamennyi fóliótól eltérően ez az oldal csupán 10 kottasort tartalmaz. Lehetséges, hogy az üresen maradt helyre eredetileg a verzust kívánták bejegyezni. A tájékozódást rendkívül megnehezíti a későbbi kéz által betoldott lapalji szöveg, amely belenyúlik a legelső kottasorba, elmosva a kotta alatti betűírást s amely lehetetlenné teszi annak megállapítását, volt-e a 10. sor alatt még egy üresen hagyott sor.

³⁰ A tételt 2 forrásból közöljük: **Fr** — gyulafehérvári töredék; **Felv** — *Felvidéki graduále*.

³¹ A dallamot 2 forrásból közöljük: **Fr** — gyulafehérvári töredék; **Ba** — *Bakócz-graduále*.

³² E sajátos megoldások sora kiegészíthető a *Ne derelinquas me* introitussal (*Ar*), amelyhez valamennyi eddig vizsgált forrásban a *Domine ne in furore* zsoltár kapcsolódik, töredékünkön viszont a *Dominus illuminació*val szerepel.

A kérdések felvetésével, az egyes tapasztalatokban rejlő bizonytalanságok kiemelésével azonban talán sikerült fölkeltenünk a könyv- és zenetörténeti kutatás érdeklődését, s gondolatmenetünk esetlegessége ellenére hozzájárulnunk a 13. századi liturgikus zenei források számának gyarapításához és azonosításához.

CZAGÁNY ZSUZSA

Zwei Fragmente eines Gradualebandes aus dem 13-ten Jahrhundert

Der vorliegende Aufsatz behandelt zwei, ursprünglich einer mittelalterlichen liturgischen Handschrift entstammende Fragmente. Das erste von den beiden, jeweils ein voll beschriebenes Bifolio erfassenden Bruchstücken befindet sich heute in der Bibliotheca Batthyanyana der rumänischen Stadt Alba Iulia verborgen im Einband des Codex Sign. R-II-73 des 15. Jahrhunderts. Der zweite Fragment, der einst ebenfalls als Einbandverstärkung einer später verfassten Handschrift gedient haben dürfte, wird in der Budapester Széchényi Bibliothek unter der Sign. E 76 aufbewahrt. Der ursprüngliche Fundort dieses Fragmentes ist zwar unklar, es scheint jedoch wahrscheinlich, daß es von dem bekannten Historiker und Kodikologen Elemér Varjú am Ende des vergangenen Jahrhunderts gleichfalls aus dem Batthyaneum zusammen mit anderen liturgischen Fragmenten mitgenommen und später an die Budapester Bibliothek weitergegeben wurde.

Die eingehende Untersuchung der Fragmente zeigt, daß die ursprüngliche Handschrift ein Graduale des frühen 13. Jahrhunderts gewesen ist, die erhalten gebliebenen Bruchstücke beinhalten Meßgesänge der zweiten, dritten und vierten Woche der Fastenzeit und der ersten beiden Tage der Hebdomada Passionis. Die Notation repräsentiert das Frühstadium der sgn. ungarischen (Graner) Choralnotation, ähnlich der Schreibart der zweiten Schicht des Codex Praianus. Zum Grundmaterial der musikalischen Schrift der Fragmente tritt jedoch an einigen Stellen — sozusagen als spätere Korrektur der bereits verblaßten Neumen — eine weitere Notationsart; in der Gestalt von Zeichen der sgn. gothisierten lothringisch-deutschen Mischnotation. Diese Notationsweise wurde in Ungarn besonders in den nördlichen Randgebieten vom 14. Jahrhundert an intensiv gepflegt. Die zweite Notationsschicht stellt einen wichtigen und streng genommen — da das Melodiematerial bis auf einigen im Aufsatz aufgeführten Eigenheiten ein recht verbreitetes, universal gültiges Repertoire darstellt — einzigen Hinweis für die Provenienz der Fragmente dar; die ursprüngliche Handschrift wurde Anfang des 13. Jahrhunderts in einem, die Graner Notenschrift bereits auf hohem Niveau kultivierenden ungarischen Skriptorium verfertigt, wurde jedoch später wahrscheinlich in einem der nördlichen Pfarren benutzt und ergänzt.

1. kottapélda

Fr
Intr. De - us in ad-iu-to-ri-um me-um in - ten-de, Do-mi-ne ad ad-iu-vandum

Br

Ba

Tho

Fr
me fe- sti- na, con- fundan- tur et re- ve- re- an- tur in i- mi- ci me- i,

Br

Ba

Tho

Fr
qui que- runt a- ni- mam me - am. B. A- ver- tan- tur...

Br

Ba

Tho

1. ábra 1. kottapélda

2. kottapélda

Fr *Comm.* Tu man-da-sti man-da-ta tu a cu-sto-di-re ni-mis,

Felv

Fr u-ti-nam di-ri-gan-tur vi-e me-e ad cu-sto-di-en-das

Felv

Fr iu-sti-fi-ca-ci-o-nis tu-as.

Felv

3. kottapélda

Fr *off.* In-ten-de vo-ci o-ra-ci-o-nis me-e,

Ba

Fr rex me-us et De-us me-us, quo-ni-am ad te

Ba me-us, quo-ni-am ad te.

Fr o-ra-bo Do-mi-ne.

Ba

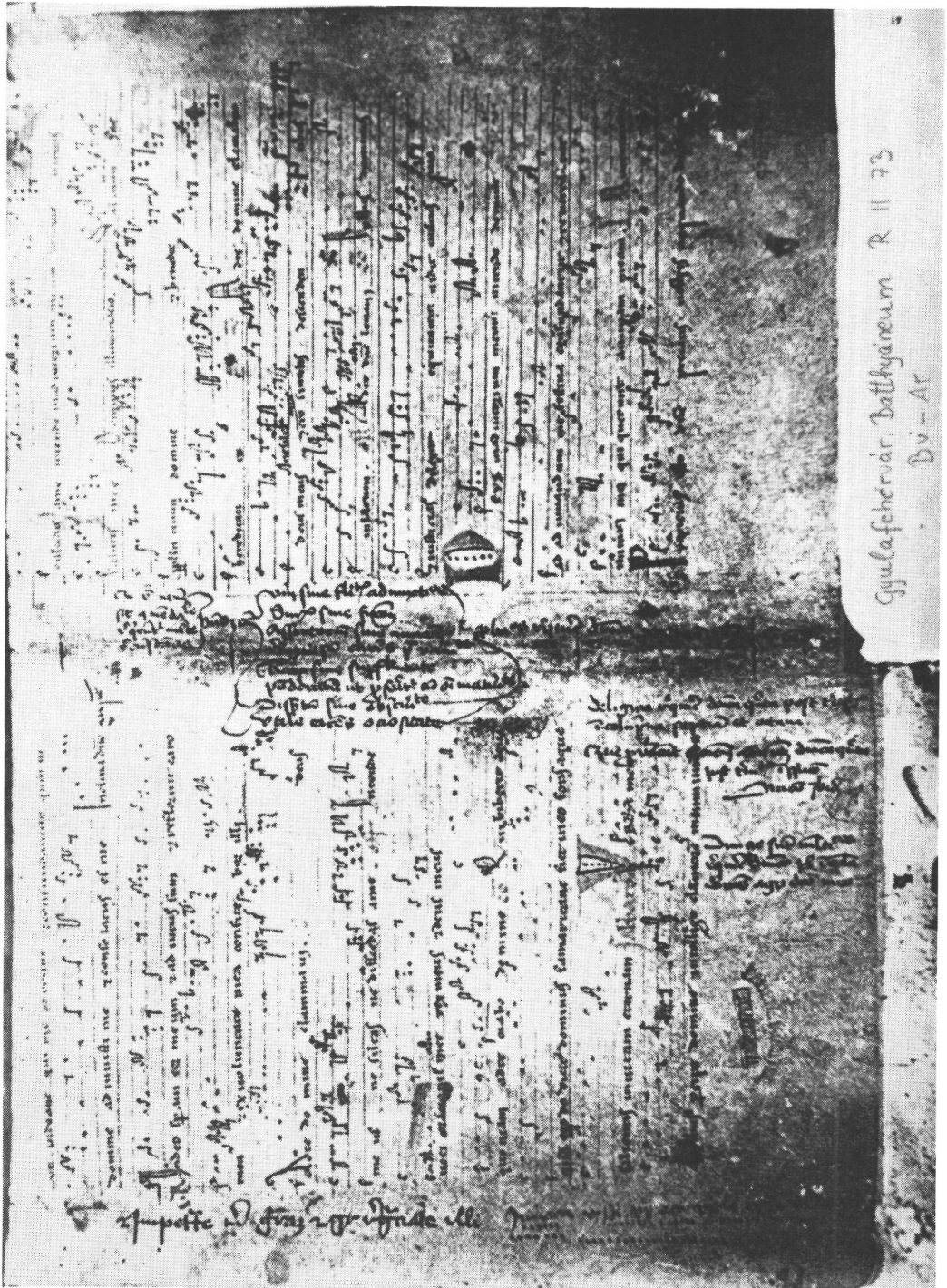

3. ábra Az OSZK töredéke

4. ábra Gyulafehérvár, Batthyáneum

5. ábra Gyulafehérvár, Baththáneum